

הרב יהודה זולדן

גאולת המקדש וירושלים - הגלוי והנסתר

ראשי פרקים

הקדמה

- א. מראשית הבריאה עד האבות
- ב. תקופת האבות
- ג. יציאת מצרים עד בנין בית המקדש הראשון
- ד. החורבן, הגלות, ובנין בית שני
- ה. מחורבן בית שני עד שיבת ציון בימינו

הקדמה

מראשית הבריאה מתרחשים בירושלים ארועים מרכזיים בחיי האומה, אך הם נעשים תוך הסתרת המקום והעלמתו. התורה מציינת מספר פעמים את חשיבותו ומעמדו של "המקום אשר יבחר ה'" (דברים פ"ד ראה) "המקום" בה"א הידיעה, מבלי לציין ולנקוב בשמו המפורש של המקום. כך מנסח זאת הרמב"ם (פ"ב מהלכות בית הבחירה ה"ב), על פי דברי חז"ל:

ומסורת ביד הכל שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארונה היבوسی, הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק, והוא המקום שהקריב בו נח כשיצא מן התיבה, והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל, ובו הקריב אדם הראשון הקרבן כשנברא, ומשם נברא. אמרו חכמים אדם ממקום כפרתו נברא.

הרמב"ם מציין את סדר הארועים מהשיא, מהפסגה - בנין בית המקדש הראשון ע"י דוד ושלמה, דוד כמתכנן ושלמה כבונה, לכיוון ההתחלה בסדר הפוך - עקידת יצחק ע"י אברהם, נח, קין והבל, אדם הראשון. ללמדנו, שמראשית הבריאה נבחר אותו מקום "כסא כבוד מרום מראשון, מקום מקדשנו" (ירמיהו י"ב).

הרמב"ם במורה נבוכים (ח"ג פמ"ה) נותן גם שלושה טעמים מדוע ירושלים נסתרת במהלך כל תקופה זו: כדי שלא ילחמו עליה העמים, כדי שלא ישחיתוה, וכדי שעם ישראל יהיה בה רק לאחר שיהיה לו מלך, למנוע בכך מלחמת השבטים. בדברים הבאים ניווכח שירושלים מוסתרת ומותנאת לא רק אצל אדם הראשון, קין והבל ונח, אלא גם לאחר מכן בימי האבות, ובתקופת יהושע והשופטים. חז"ל הם אלו שמגלים לנו שארועים מסוימים התרחשו בירושלים. בפסוקים עצמם אין הדבר מפורש.

רק כשעוסקים בבנין המקדש בירושלים בימי בית ראשון ושני, אז גאולתה היא גלויה, ומפורשת בפסוקים. במאמרנו נעמוד על תהליך דומה העובר על ירושלים מאחר חורבן בית שני עד דורנו אנו. ירושלים נסתרת בזויה ושפלה, ורק כשבניה חוזרים אליה בביאה שלישית לארץ, או אז היא קונה לה את פירסומה ומעמדה. כגאולה ראשונה כך גאולה אחרונה.

א. מראשית הבריאה עד האבות

אדם הראשון - אפרו של אדם הראשון נלקח ממקום המזבח ומשם נברא¹. הוא משמש בכהונה גדולה², כגדול הנבראים בארץ אשר חל עליו הענין הא-להי³, והוא מקריב קרבן במזבח הגדול בירושלים⁴. המקום בו הוא נמצא עד חטאו - גן עדן, דומה בצורתו ובאופיו למקדש⁵. האדם מצווה שם "לעבדה ולשמרה" שמירת המקדש ועבודת הקרבנות. יש בגן כרובים, וקול ה' מתהלך בו⁶. כשהאדם נשלח מגן עדן הוא הולך לעבוד את האדמה בהר המוריה שמשם נברא⁷.

קין והבל - האדם הראשון ומשפחתו מתגוררים כנראה בהר המוריה.

וכשהגיע ליל יום טוב של פסח אמר לבניו בליל זה עתידין ישראל להקריב קרבנות פסחיהם, הקריבו גם אתם לפני בוראכם, הביא קין מותר מאכלי קליות חרע פשתן, והבל הביא מבכורות צאנו ומחלביהן, כבשים שלא נגזזו לצמר.

(ילקוט שמעוני בראשית לה)

ואז פורץ הויכוח הגדול ביניהם בחלקו של מי יבנה בית המקדש⁸. קין הרוצח מגורש אף הוא, ויוצא מלפני ה'⁹, אין הוא רשאי לשבת במקום אשר לפני ה'.

נח - נח בונה תיבה מארזים כדוגמת בנין בית ראשון¹⁰ וכדוגמת בנין בית שני¹¹. הוא בונה בה שלושה מדורים, כדוגמת בית המקדש אותו ניתן לחלק לשלושה מקומות, עזרת נשים, עזרת ישראל ועזרת כהנים, או בחלוקה אחרת חצר, קודש וקודש קודשים.

כשהוא יוצא מהתיבה הוא לובש בגדי כהן גדול¹² "ויבן נח מזבח לה'"¹³, ומעלה עולות על המזבח בירושלים¹⁴ במזבח של האדם הראשון¹⁵.

1. ירושלמי מ"ד ז.ב. תרגום יונתן בראשית ב.ז.

2. במדבר רבה ד.ח.

3. כוזרי א.צו.

4. בראשית רבה לד.ט.

5. מדרש הגדול לשמות לה.

6. עיין מאמרו של ר' יהודה קיל - המשכן והמקדש והגן בעדן מקדם, שנה בשנה תשכ"ו עמ' 225-255.

7. יונתן בן עוזיאל לבראשית ג.כג.

8. בראשית רבה כב.ז.

9. בראשית ד.טז.

10. מ"א ו.י.

11. עזרא ג.ז.

12. במדבר רבה ד.ח.

13. בראשית ח.כ.

14. בראשית רבה לד.ט.

15. תרגום יונתן בן עוזיאל לבראשית ח.כ.

אילו הם הארועים שהרמב"ם התייחס אליהם בקשר לאדם הראשון, קין והבל ונת, ע"פ מדרשי חז"ל.

ב. תקופת האבות

אברהם - אברהם עובר לאורכה ולרוחבה של ארץ ישראל, חונה ובונה מזבחות במקומות שונים. במהלך הליכתו הוא עובר דרך ירושלים אך איננו נעצר שם. דרכו היא מחרן לשכם - אלון מורה, ומשם לכיוון בית אל והעי¹⁶ ומשם יורד דרומה לכיוון נגב "שהוא לצד ירושלים"¹⁷, ולבסוף למצרים בשל הרעב¹⁸. סביר להניח שבדרכו מצפון לדרום, מבית אל לכיוון נגב הוא עובר גם דרך הרי ירושלים, אך אין המקרא מציין זאת. גם בדרכו חזרה ממצרים לכנען הוא עובר פעמיים דרך ירושלים, אך אין הדבר מוזכר בפירוט. הוא הולך למזבח שבנה בין בית אל והעי¹⁹, וחונה בשלב זה באלוני ממרא אשר בחברון ובונה שם מזבח²⁰.

הפעם היחידה שירושלים מוזכרת בהקשר זה הוא דוקא ע"י מלך גוי, מלכה של ירושלים, מלכי צדק מלך שלם. אברהם יוצא מחברון להציל את לוט שנשבה בדמשק, ואת הברכה על הצלתו במלחמתו נגד ארבעת המלכים הוא מקבל ממלכה של ירושלים²¹.

כי מאז ידעו הגוים כי המקום ההוא מבחר המקום באמצע הישוב, או ידעו מעלתו בקבלה שהוא מכון נגד בית המקדש של מעלה ששם שכינתו של הקב"ה שנקרא צדק. (רמב"ן שם)

מה שידוע ומפורסם אצל הגוים, נסתר ומכוסה עדיין מעיני עם ישראל. אברהם ממשיך לשבת באלוני ממרא בחברון, ומשם הוא אף מתרחק עוד דרומה מחברון ומירושלים, ויושב בנגב "בין קדש ובין שור, ויגר בגרר"²². משם לבאר שבע וחזרה לחברון²³. כאן מתוודע אברהם לחשיבותו ומעמדו של "המקום", בו עבר מספר פעמים ולא חנה בו, שעה שהוא מצווה לעקוד את יצחק בנו שם "על אחד ההרים אשר אומר אליך - וילך אל המקום אשר אמר לו הא-להים" (בראשית כב-ג). אברהם רואה "את המקום מרחוק" - ראה עץ קשור על ההר²⁴. כאן, במעמד העקידה, מתברר גם בפעם הראשונה מיקומו הגאוגרפי המדויק של מקום השכינה - ארץ המוריה, או כפי שזה מופיע אצל שלמה "הר המוריה" (דה"ב ג, א). אלו הם שני המקומות היחידים במקרא בהם מופיע המיקום הגאוגרפי

16. בראשית יב, ו-ח.

17. רש"י שם ט.

18. שם ט-י.

19. שם יג, ג.

20. שם יח.

21. בראשית יז, יח - תרגום יונתן בן עוזיאל, רמב"ן ואבן עזרא שם.

22. בראשית כ, א.

23. בראשית כא, לג-לד ורש"י שם.

24. בראשית כב, ז ברש"י.

של בית המקדש. שניהם, אברהם ושלמה, נקראו בשם מיוחד 'ידיד', "יבוא ידיד בן ידיד ויבנה ידיד" (מנחות גג.) - ידיד זה שלמה שנאמר "ויקרא את שמו ידידיה" (שמו"ב יב,כה), "בן ידיד" זה אברהם שנאמר: "מה לידידי בבית" (ירמיהו יא,טו), "ויבנה ידיד" זהו בית המקדש שנאמר "מה ידידות משכנותיך" (תהילים טז,דב).

אברהם, כעברי הראשון, כמצווה ועושה פעולה שיש בה השראת שכינה, "אשר יאמר היום בהר ה' יראה", והבטחה על קיום האומה לנצח²⁵, ושלמה כמשלים ובונה את בנין המקדש הראשון הקבוע לאומה כולה. אדם, קין והבל, ונח הם בתקופת אלפיים שנות תוהו²⁶, לפני הקריאה לאברהם לעשותו גוי גדול - עם ישראל. הם 'בני נח' אוניברסלים לא לאומיים. אברהם הוא אבי האומה ואצלו מתחיל תהליך היווצרות עם ישראל עד השיא הגדול - בנין בית ראשון בימי שלמה. מאברהם עד שלמה חל עיכוב וריחוק, ואין איזכור נוסף להר המוריה. יתכן שזה בשל שבועתו של אברהם לאבימלך והבטחת עיר היבוסי לפלישתים, הבטחה שחייבה גם את נכדיו וניניו של אברהם²⁷. לדעת הרשב"ם (בראשית כא,א) נסיון העקדה בא לקנטר, לצער את אברהם על שבועתו זו.

יצחק - יצחק נולד כשמשפחת הוריו, אברהם ושרה, נמצאים "בין קדש ובין שור" - בגרר²⁸. משם לחברון, העקידה בירושלים וחזרה לבאר שבע²⁹. העקידה היא ארוע מרכזי בחייו ובחיי האומה, כמבואר לעיל אצל אברהם. יצחק הוא היחידי מבין האבות שאיננו עוזב את הארץ ומקומות מגוריו בארץ הם בדרום, בנגב, בבאר לחי רואי (בראשית כה,יא), גרר (שם כו, ו,יז) ובאר שבע (שם כו,כג).

הוא איננו עובר בארץ כאביו לאורכה ולרוחבה, ונשאר במקומו בנגב "והוא יושב בארץ הנגב" (שם כד,טב). רק כשיצחק מתקן את תפילת מנחה הוא יוצא "לשות בשדה" (שם סג) - לאותו הר שהיה בו עם אברהם אבינו, אלא שהוא קורא לו "שדה". גם כשהיה צריך להתפלל על עקרותה של רבקה הוא הלך להעתיר לה' בהר המוריה³⁰. יצחק כאבותיו נחשב אף הוא ככהן גדול³¹, ותפילתו היא על פרי הבטן, כתפילתו, בשנים מאוחרות יותר, של הכהן הגדול ביום כיפור בקודש הקודשים.

יעקב ובניו - יעקב נולד כשמשפחת הוריו יצחק ורבקה, נמצאים בבאר לחי רואי³². ומשם עוברים לבאר שבע³³. בדרכו מבאר שבע צפונה לחרן נאמר "ויפגע במקום" (שם כח,יא) - לא הזכיר הכתוב באיזה מקום אלא במקום הנזכר במקום אחר הוא הר המוריה, שנאמר "וירא את המקום מרחוק" (רש"י שם) ושם תיקן תפילת ערבית. "ויקח מאבני המקום" - מאבני המזבח שנעקד עליו אביו³⁴.

25. שם יד-יח.

26. עבודה זרה ט.

27. פרקי דר' אליעזר פל"ו.

28. בראשית כ,א.

29. שם כב,יט.

30. תרגום יונתן בן עוזיאל לבראשית כה,כא.

31. במדבר רבה ד,ח.

32. בראשית כה,כו.

33. שם כו,כג.

34. ילקוט שמעוני ויצא קיט.

במראה החלום שבו "סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה" (שם שם יב), הסולם עומד בבאר שבע ואמצע שיפועו מגיע כנגד בית המקדש וראשו בבית אל (רש"י שם). שם הוא מקבל את הבטחת הזרע והארץ, והשמירה מפני הצפוי לו. משם לחרון, שם הוא שוהה מספר שנים. בדרכו חזרה עם נשיו וילדיו הוא עובר בגלעד (שם לז, כא) מעבר יבוק ופנואל (לז, לב) סוכות ושכם (לז, יז-יח). משכם יורד דרומה "קום עלה בית אל ושב שם, ועשה שם מזבח לא-ל הנראה אליך בברחק מפני עשו אחיך" (לה, א), משם לכיוון אפרתה (לה, טז), מגדל עדר (שם כא) ולחברון שם הוא קובע את מקומו למספר רב של שנים.

גם כאן סביר להניח שבדרכו מבית אל לחברון הוא שוב 'פוגע במקום', אך אין הכתוב מציין זאת. מחברון הוא ממשיך לבאר שבע, ומשם למצרים, שם ימות באחרית ימיו.

בניו אף הם עוברים מחברון לשכם לרעות את צאן אביהם ויוסף בעקבותיהם, ואין שום התייחסות בדרכם, לירושלים. בשעת קבורתו של יעקב בחברון, קופץ יוסף להתפלל בבור בו הוא נזרק בשכם, אך גם כאן אין לו שום התייחסות לירושלים, להר המוריה, למקום הבטחת הזרע לאברהם בשעת העקידה, למקום תפילה על הזרע אצל יצחק, ושוב הבטחה על הזרע אצל יעקב.

ג. יציאת מצרים עד בנין בית המקדש הראשון

יציאת מצרים - ירידת בני ישראל למצרים עם יעקב, שלאחריה בא השעבוד הגדול במצרים, לא מאפשרת אף נוכחות ומעבר בירושלים, כפי שהיה אצל האבות. מקום אחר - הר סיני, הוא המקום המיועד. "בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את הא-להים על ההר הזה" (שמות ג, יב). הר סיני אף הוא נקרא הר המוריה³⁵. זהו ההר המיועד בצאתם ממצרים, אך לא עם שובם לירושלים. "וזכרת ירושלים אני קורע להם את הים"³⁶. ועל שפת ים סוף עוד לפני מתן תורה בהר סיני, מובעת בשירת הים התכלית המרכזית של יציאת מצרים: "נהלת בעוזך אל נזה קדשך... תביאמו ותטעמו בהר נחלתך מכון לשבתך פעלת ה', מקדש ה' כוננו ידיך" (שמות טו, יב-יז). הר, נחלה, מכון, מקדש. לא נאמר היכן ההר, הנחלה והמכון, ומתי יגיעו אליו, וכן עוד אין ציווי מפורש לבנות מקדש, אך זוהי תכלית היציאה. מימוש תכלית זו בהר ה' אכן התעכב במשך שנים רבות - ארבע מאות ושמונים שנה³⁷. בינתיים, עד אז, מצוים בני ישראל להקים משכן נייד במדבר, ולאחר מכן בתוך ארץ ישראל. גם עם כניסתם, עדיין אין הליכה ישירה לתוך ירושלים כדי לקבוע בה את המשכן - המקדש.

תקופת יהושע - יהושע מעמיד, עם כניסתו לארץ, את המשכן בגלגל, ומקיים את מעמד הברית והאלה בהר גריזים ובהר עיבל. הוא עוסק שבע שנים בכיבוש הארץ, ובתוכם נלחם נגד אדוני צדק מלך ירושלים, שמקבץ אליו מלכים נוספים להלחם בגבעון, ולבסוף נופלים עליהם אבנים במעלה בית חורון במנוסתם

35. רש"י לתענית טז. ד"ה מורא.

36. מכילתא פ' בשלח על הפסוק מה תצעק.

37. מל"א ו, א.

מיהושע. את ירושלים עצמה לא הוריש יהושע³⁸, וטעם הדבר הוא השבועה שנשבע אברהם לאבימלך. אמנם בני יהודה לוכדים אותה אחר כך ומחריבים אותה³⁹ ובני בנימין לא הורישו אותה⁴⁰. זאת ירושלים שיש בה שני חלקים, חלק אחד ליהודה וחלק אחד לבנימין. בסיכומו של דבר אף אחד משבטים אלו איננו יושב בה. ירושלים לא תופסת מקום מרכזי כלל במשך כל תקופת שלטונו של יהושע, ובמהלך שנות כיבוש הארץ וחלוקתה.

תקופת השופטים - לאחר כיבוש הארץ והחלוקה, מוצב המשכן בשילה⁴¹, שם מקומו למשך שלש מאות ששים ותשע שנה, כל תקופת השופטים. זהו המקום המרכזי בתקופה זו, אם כי משכן שילה עצמו לא נזכר רבות בספר שופטים.

הדוגמה הבולטת שירושלים איננה תופסת מקום מרכזי והיא נחשבת כעיר זרה, הוא סיפור פלגש בגבעה. לאותו איש לוי שעולה צפונה מבית לחם לכיוון הר אפרים, מציע נערו לסור בדרכו אל עיר היבוס וילון בה. תשובת אדונו היא "לא נסור אל עיר נכרי אשר לא מבני ישראל הנה" (שופטים יט, יב). הדרך מוכרת מבית לחם צפונה לכיוון אפרים, אך ירושלים היא עיר נוכרית.

תקופת שמואל, שאול ודוד - שמואל נמצא בראשית דרכו במשכן שילה (שמו"א א-ט) המשכן שנחרב בשילה מועבר לנוב ולגבעון, אך אז כבר מתחילה התענינות סביב ירושלים. שאול אף הוא עובר באזור, אך הוא לא מתייחס לירושלים באופן מיוחד. לעומתו דוד מביא לירושלים את הראש של גלית⁴². שמואל נמצא עם דוד בניות ברמה⁴³, וחז"ל דרשו שהיו עסוקים בנויו של עולם (זבחים נד:) - מתכננים את בנין בית המקדש.

דוד מבסס תחילה את ממלכתו בחברון במשך שבע וחצי שנים, ואח"כ קובע את ירושלים כעיר בירה למשך כל שנות כהונתו במשך שלושים ושלוש שנה⁴⁴. הוא כובש את ירושלים, ומסיר משם את העיוורים והפיסחים שלדעת חז"ל הם הפסלים שהעמיד אבימלך בשל שבועתו של אברהם⁴⁵. דוד רוכש את גורן ארונה היבוסית, אם כי הוא איננו יודע את מיקומו המדויק של המזבח⁴⁶ וכל זה מפני שברצונו לבנות את בית המקדש. הוא איננו זוכה לכך "כי דמים רבים שפכת ארצה לפני" (דה"א כב, ח), אך בנו זוכה לכך.

שלמה - הוא זה שלבסוף בונה את המקדש בירושלים, ומקיים את תכלית היציאה ממצרים - "מכון לשבתך פעלת ה' מקדש ה' כוננו ידיך" (שמות טז, יז). בית המקדש בירושלים הופך להיות המקום המרכזי בעם ישראל ובעולם כולו. "מכון לשבתך עולמים" (תל"א ח, יג) "לשום שמי שם עד עולם והיו עיני ולבי שם כל הימים" (שם ט, ג). מלכים מאומות העולם באים ועולים לירושלים למקום המקדש,

38. יהושע טו, סג.

39. שופטים א, ח.

40. שם כא.

41. יהושע יח, א.

42. שמואל א יז, נד.

43. שמואל א יט, יח.

44. שמואל ב ה, ה.

45. פרקי דר' אליעזר פל"ו.

46. מכות יא.

יחד עם עליה לרגל של כל ישראל. שנים רבות מאז בריאת העולם, מיום בריאת האדם במקום זה, בהר המוריה, נבנה בית המקדש בירושלים. שנים רבות של הסתר וכיסוי מיום בריאת האדם עד יום גילויו ופירסומו של "המקום אשר יבחר ה'".

ד. החורבן, הגלות, ובנין בית שני

בית המקדש הראשון עמד על מכונו במשך ארבע מאות ועשר שנים. עם חורבנו, גלתה שארית יהודה לבבל. במשך שבעים שנות הגלות זכרו הגולים את ציון, ושאפו לחזור אליה, על אף העובדה שכשנתנה ההזדמנות ע"י כורש לעלות ולבנות בית "בירושלים אשר ביהודה" (עזרא א, ב). עלו הפחות מיוחסים⁴⁷. מיקומו הכללי של בית המקדש היה ידוע, אם כי שלושה נביאים שעלו עמהם מן הגולה - חגי, זכריה ומלאכי היו צריכים להראות להם את מקום המזבח⁴⁸. בית שני שהיה גדול יותר במידות ובשנים מבית ראשון - ארבע מאות ועשרים שנה⁴⁹, היה רוב תקופתו נתון תחת ריבונות זרה, ואף על פי שעבדו בו עבודת ה', השכינה לא שרתה בו במילואה⁵⁰. תקופת החשמונאים החזירה את השכינה לציון והשלמה את חנוכת בית שני.

בסיומה של תקופה ארוכה זו היו פילוגים בין כתות שונות בעם ישראל, ונחרב גם בית זה.

ה. מחורבן בית שני עד שיבת ציון בימינו

תהליך כיסוי והסתר דומה, כמו זה שעבר על ירושלים ומקום המקדש מיום שבו נולד האדם הראשון בהר המוריה עד בנין הבית ע"י שלמה, עובר על ירושלים מזמן חורבן בית שני עד שיבת ציון של ימינו.

במקום המקדש נבנה שיקוף משומם, ואין ביכולתנו לעלות כיום לחלקיו המרכזיים של ההר בשל קדושתו, ובשל היותינו טמאי-מת⁵¹. השאיפות והתפילות לחידוש העבודה ולבנין בית המקדש נשארו כמעט כמוסות ונעולות בלב.

אך גם בירושלים העיר, שלגבי בנייתה אין כל מניעה הלכתית, לא נבנתה בה עיר יהודית גדולה במשך כמעט כל אותן שנים. הרומאים הופכים אותה לעיר אלילית 'איליה קפיטולינה' - פסלים בכל מקום, בתי מרחץ ותאטרות. יורשיהם הביזאנטים הנוצרים לא השיבו לעיר את אופיה היהודי. מעט יהודים גרים אז בירושלים - "קהילתא קרתא דירושלים" (דב"ר פ"ב, כז) אך העיר בשלטונה ובאופיה היא עיר של גוים. הפרסים, המוסלמים, הצלבנים והתתרים והממלוכים ושוב המוסלמים, כל אחד בתקופתו שלו, שיוו לעיר אופי שהתאים להם ולדתם, והיהודים המעטים הגרים בעיר במהלך תקופות אלו בטלים, ולא

47. קידושין טז.

48. זבחים טז.

49. בבא בתרא ג.

50. כחרי א, צו.

51. רמב"ם בית הבחירה ו, טז, ועיין 'משפט כהן' לדאי"ה קוק עמ' רג טור ב למטה.

נותר להם אלא לקונן ולבכות על מר גורלה של ירושלים. הרמב"ן שמגיע לביקור בירושלים מטיב לתאר זאת בקינה: "כל המקודש מחברו חרב מחברו, וירושלים יותר חרבה מן הכל" (כתבי הרמב"ן ח"א עמ' שסט).

במקביל, מרכזי התורה והרוח של עם ישראל נודדים במשך כל התקופה הארוכה הזאת ממקום למקום, וכמעט לא נמצאים בארץ ישראל. מרכזי התורה הם בבל, קירואן בצפונה של מצרים של היום, אשכנז, פרובנס, ספרד וצפון אפריקה. מתפתחות שם קהילות גדולות ובהם רבנים, הוגים, פרשנים לתורה שבכתב ושבע"פ, מתקופת האמוראים, הסבוראים, הגאונים, הראשונים והאחרונים. תקופה קצרה מתפתח מרכז תורני בארץ ישראל אבל זהו בצפת ובגליל עם בואם של חלק ממגורשי ספרד לארץ. בירושלים לא מתפתח מרכז תורני גדול. לאחר תקופת צפת שוב מתפתחים מרכזים תורניים בצפון אפריקה ובמרכזה של אירופה - תקופת החסידות.

במאות השנים האחרונות היו עליות של קבוצות שונות לירושלים - עלית תלמידי הגר"א, ר' יהודה החסיד ועוד. אך אילו קבוצות קטנות שלא מפתחות את ירושלים שמחוץ לחומות. בנינה של ירושלים העיר ומחוץ לחומותיה מתפתח ע"י השר משה מונטיפיורי לפני כמאה וחמישים שנה, בשנת תר"כ בבניית שכונת 'משכנות שאננים'. העיר אמנם נשלטת בתקופה זו עד תקומתה של מדינת ישראל ע"י התורכים ואחר כך הבריטים, אבל הבניה בה והישוב בה מתרחבים וגדלים.

במקביל לבניתה והרחבתה של ירושלים העיר, ישנה גם עליה לארץ ישראל. יהודים מקימים מושבות חדשות בארץ ישראל - פתח תקוה, ראשון לציון, רחובות, זכרון יעקב ועוד, לצד הפרחת השממה בגליל וביהודה והקמת מושבים וקיבוצים. בתקופה מאוחרת יותר מוקמת העיר העברית הראשונה תל אביב ליד יפו העתיקה, ובסיכומו של דבר גדל הישוב היהודי כולו בארץ ישראל.

בירושלים נבנות מאז השר מונטיפיורי שכונות חדשות וגדלה האוכלוסיה היהודית בה, באופן תמידי ועקבי. מתפתחות ונפתחות ישיבות חדשות, וירושלים הופכת להיות מרכז של תורה מתחדש. כל אלו הם לצד קשיים בטחוניים ומדיניים מצד הערבים תושבי הארץ, והשלטונות התורכים והבריטים.

עם סילוק השלטון הבריטי והכרזת המדינה, מתקבל מצב בו מחולקת ירושלים לשניים. דווקא חלקיה המרכזיים, הכותל והר הבית, אינם תחת ריבונות ישראלית אלא בשליטת הממלכה ההאשמית. עוד עיכוב, עוד כיסוי למשך תשע עשרה שנה עד אשר חוזרת ושבה ירושלים להיות עיר מאוחדת שחברה לה יחדיו. אומנם במשך אותם תשע עשרה שנה, וגם אח"כ, מתרחבת העיר ונבנות בה שכונות חדשות וגדולות והיא מתפרסת בשכונותיה למרחקים רבים בצפון, בדרום, במזרח ובמערב כשהר הבית נמצא במרכזה.

אומנם ריבונותינו בהר הבית איננה שלמה עדיין, על אף ההכרזה המפורסמת ביום שובנו לירושלים, כ"ח באייר תשכ"ז - "הר הבית בידנו", אבל סביב מרכז העיר, הארץ והעולם, הר מרום הרים, מתפתחת עיר גדולה ומרכזית. גם כיום, כמו בימי עזרא, יש גויים מצרי יהודה ובנימין שרוצים להיות שותפים איתנו בשלטון ובריבונות על ירושלים, ולפלג את אחדותה. זהו בעצם מרכז הסכסוך הערבי - ישראלי בדור הזה, זהו הנסיון הנואש האחרון לעכב ולהסתיר את הלב, את המרכז, את בנינו המחודש של בית המקדש השלישי בירושלים.

התהליכים הם רבים ומורכבים, וכשם שזכינו בגאולה ראשונה ובביאה ראשונה לשבת בירושלים לאחר כל שנות ההסתור והדחיקה של ירושלים לצד, כך גם

נזכה בביאה שלישית בגאולה אחרונה, לאחר תקופה ארוכה מתורבן בית שני, לבניינה המחודש והשלם של ירושלים, כשבית המקדש במרכזה.

”בונה ירושלים ה’”. (תהילים קמז, ב.)

”שבתי לירושלים ברחמים, ביתי יבנה בה’”. (זכריה א, טז)